

Rob van der Laarse

Burgers als buitenlui

Het landschap der notabelen

In 1796, op het hoogtepunt van de Bataafse Revolutie, preees de jonge Amsterdamse advocaat David Jacob van Lennep (1774-1853) in zijn hofdicht *Rusticatio Manpadica* de kunst van het tuinieren.¹ In negen Latijnse elegieën roemde de toekomstige classicus aan het Amsterdamse Atheneum Illustre de topografische, historische en kunstzinnige bijzonderheden van zijn Heemsteedse buitenplaats Huis te Manpad – dit alles doorspekt met godsdienstig-wijsgerige bespiegelingen en verwijzingen naar de klassieken. Nog in de trant van de zeventiende-eeuwse hofdichten van Cats en Huygens zong deze telg van een vooraanstaand ‘kezengeslacht’ de lof van het buitenleven. De liefde voor het land, *zijn* land, speelde eveneens een belangrijke rol in het leven van David Jacobs vader Cornelis. Vanaf 1796 tot 1803 was deze patriot achtereenvolgens lid en voorzitter van de Nationale Vergadering, het Wetgevend Lichaam en de Staatsraad, en wethouder van Amsterdam. Maar al was Cornelis van Lennep een der leidende figuren van de Bataafse Republiek, zijn hart lag nimmer ten volle bij de politiek. Altijd waren zijn gedachten bij ‘het aangename buitenleven’. Zo bezong hij als ambteloos burger in 1788 voor de leden van het Amsterdamse kezenegenootschap *Concordia et Libertate*, ‘De lof van het landleven’, en nog in juli 1797, als politicus in Den Haag, schreef hij zijn jarige dochter op de achterkant van een stembriefje:

‘Lieve Saartjen!

Ik had gistren avond aan u nog gedacht,

Ik lei my tot rusten, en sliep deezen nagt,

Ik droomde van ’t Manpad (dat doe ‘k hier altijd),

Ik droomde van U ook, wat was ik verblijd!’²

De landelijke oriëntatie van de negentiende-eeuwse elites, in het bijzonder in Engeland en midden Europa, heeft onder buitenlandse historici al lang de

1 Davidis Iacobi van Lennep, *Rusticatio manpadica: accedunt Carmina varii argumenti Rusticatio manpadica* (Leiden: Joh. van Thoir, 1796); vlg. ook Karin Evers, *Waarlijk men is hier in Arcadië. Ontspanning en literair vermaak op Manpad en Woestduin (1750-1850)* (Haarlem 1987), 25-26.

aandacht getrokken.³ Gek genoeg speelt dit verschijnsel in de Nederlandse geschiedschrijving echter nauwelijks een rol. Van de kooplui van de Republiek tot de coupontrekkers van het negentiende-eeuwse Koninkrijk zijn de aanzienlijken ook recent nog *In de stijl van de burger*, onder één burgerlijke noemer gebracht, hoewel die burgerlijkheid in de meeste bijdragen voornamelijk wordt opgevat als een politiek of literair vertoog.⁴ Het buitenleven fungeert daarin vanouds als een relict van het verleden, geassocieerd met de aristocratische levensvormen van de pruikentijd, toen de *beau monde* zich vermaakte op de luthoven. In Huizinga's visie – rechtstreeks overgenomen in de recente *Canon van Nederland*⁵ – was de luthof dan ook kenmerkend voor de verfranste achttiende eeuw waarin het pek en kopergeld van de kooplui van de Gouden Eeuw door hun rentenierende nazaten in pruiken en gouden munten zijn omgezet.⁶ In het gangbare, steedse beeld van de negentiende eeuw is echter voor het buitenleven geen rol meer weggelegd. Voor zover de buitenplaats nog in de nuchtere analyses van de bezadigde koopmansnatie met zijn liberale herenpolitiek ter sprake komt, betreft het een nabloei van ouderwetse aristocratische levensvormen van vóór de 'burgerlijke' revolutie van 1795.⁷

- 2 J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd* (Amsterdam, 1865), I, 62-63 en P.C.H. van der Goor, 'Van geleerde Kezen en deugdminnende burgers', *Amstelodamum*, maandblad 63 (1976) xx-xx, aldaar 64.
- 3 Vergelijk onder meer F.M.L. Thompson, *English landed society in the nineteenth century* (Londen 1963), Leonore Davidoff, *The best circles. Society, etiquette and the season* (Londen 1973); Mark Girouard, *Life in the English country house. A social and architectural history* (New Haven/Londen 1978); David Cannadine, *The decline and fall of the British aristocracy* (New Haven 1990).
- 4 De fraaiste bijdragen in *De stijl van de burger*, wat dit betreft, zijn daarom naast de bijdragen van de beide inleiders die van Wyger Velema en Yme Kuiper, waarin nog het meest de complexe relatie tussen het vertoog van burgerschap en burgerlijkheid, de eigentijdse sociaal-culturele context én de historiografische beeldvorming wordt belicht.
- 5 *De Canon van Nederland, deel B. Rapport van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon* (Den Haag 2006).
- 6 Johan Huizinga, *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (Amsterdam 1998, 1e dr. 1941) 171-175.
- 7 Vergelijk A.J.C.M. Gabriëls, 'Patrizier und Regenten. Städtischen Eliten in den Nordlichen Niederlanden 1500-1850', in: H. Schilling, H. Diederiks (red.) *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Keulen/Wenen 1985) 37-63; Dirk Jaap Noordam, 'De elite van Zuid-Holland', in: Jos Stöver ed., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000) 13-21.

Waren de Van Lenneps als *citoyen én campagnards* dan echt zo uitzonderlijk?⁸ Niet in het minst, zoals ik in deze bijdrage wil aantonen. Het Romeinse ideaal van het eenvoudige landleven had, meer dan in welk ander land van Europa al in de vroege Republiek ingang gevonden.⁹ Met de georgische arcadia of reisbeschrijvingen was onder de gelatiniseerde bovenlaag het tot de klassieke *scriptores rei rustica* terug te voeren hofdicht een van de populairste zeventiende- en achttiende-eeuwse literaire genres.¹⁰ Met D.J. van Lenneps ode aan het Manpad zou evenwel aan die oudrepublikeinse traditie een einde komen. De rust van het zoete buitenleven was kennelijk met de Franse invasie van 1795 te krachtig verstoord. Voor latere generaties was David Jacob dan ook vooral de dichter van de *Hollandsche Duinzang* van 1826. Dit heroïsche epos van het duingebied verhaalt in bloemrijke bewoordingen van de blonde kanninefaat Brinnio, van de abdij van Egmond waar de Hollandse graven hun grafsteden hadden, van het Spaanse beleg van Haarlem uit de tijd van Willem van Bronckhorst, en van de zegerierende Witte van Haemstede:

‘En om Haamstede drong zich de Landzaat bij een,
En de bloedige strijd werd gestreden,
En der Vlamingen hoogmoed verging en verdween,
Bij het Manpadt met voeten getreden.’¹¹

- 8 Men zou het haast wel geloven wanneer men Ernst Heldrings latere opvatting over de ‘overdreven familietrots’ der Van Lennepen moet geloven, ‘want het geslacht is eerst in den vervaltijd der regenten naar boven gekomen’; Joh. de Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954*, dl. I (Utrecht 1970) 42-43. Dat deze familietrots echter een algemeen kenmerk was van de landbezittende Amsterdamse coterieën is wel in het bijzonder in de ‘society-studies’ van Jhr. Frans van Lennep naar voren gekomen, waarvan het insider-perspectief inmiddels door tal van onderzoek bevestigd wordt; Kees Bruin, ‘Een amateur moet voorzichtig zijn’. De petite histoire van jonkheer F.J.E. van Lennep’, in: Rob van der Laarse en Yme Kuiper ed., *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005) 221-236.
- 9 Een publicatie hierover van mijn hand is in voorbereiding.
- 10 Vgl. P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens, vergheleschap met de boucken. Het hofdicht als een tak van de georgische literatuur* (Den Haag, 1960); Cees Schmidt, ‘Over buitenplaatsen en de genoëgens van weleer’, in: T. Buitenhuis ed., *Soeticheydt des Buyten-levens. Buitenplaatsen langs de Vliet en omgeving* (Delft, 1988) 7-27; Willemien B. de Vries, ‘Die’t groene blad paart met beschreve blaren. Het leven op de landhoeve in de visie van Pieter Vlaming (1686-1834)’, in *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw*, 97-108; W.B. de Vries, ‘De tuin in woorden’, in: Erik de Jong en Marleen Dominicus van Soest ed., *Aardse Paradijzen. De tuin in de Nederlandse kunst, 15de tot 18de eeuw* (Gent 1996) 169-201.

Getuigt Van Lenneps lierdicht van een diep gekoesterde liefde voor de eigen streek als *lieu de mémoire*, een plek waar natuur en historie versmolten, ook in zijn latijnse hofdicht van veertig jaar eerder was de vaderlandse herinnering al prominent aanwezig. Dit gold wel in het bijzonder voor de legendarische Slag aan het Manpad van 1304, waaraan het Heemsteedse familie buiten zijn naam zou ontlelen. Voor deze romantische dirigenten van de herinnering betrof het hier een vaderlandse gebeurtenis van hetzelfde kaliber als pakweg de Slag op het Merelveld (1389) voor het hedendaagse Bosnië. Volgens zowel David Jacob als zijn oudste zoon, de gevierde schrijver Jacob van Lennep (1802-1868), had Floris V's bastaardzoon Witte van Haemstede bij het Manpad de naar Haarlem oprukkende Vlamingen opgewacht. Twee jaar nadat het Franse ridderleger in de Guldensporenslag bij Kortrijk was verslagen, werden hier de Vlamingen afgestraft. Ter ere daarvan plaatsten de Van Lennepen in 1817 de nog bestaande gedenknaald aan de Manpadslaan. Misschien onder invloed van de topografische associatie van Heem- en Haemstede – de Zeeuwse heerlijkheid waaraan Witte zijn naam ontleende – werd de geschiedenis van het 'stamgoed' dus teruggevoerd tot de oorsprong van de Nederlandse natie. Net als de in België nog altijd gememoreerde Slag bij Kortrijk groeide de slag in de Manpadse duinen uit tot een nationale legende, ook al zou deze later als een fabel worden ontmaskerd.¹²

De uitvinding van het 'vader-land'

De relevantie van deze kleine familiegeschiedenis voor mijn bijdrage aan het debat over de stijl van de burger schuilt in het belang dat door deze burgerheren werd gehecht aan het bezit van een buitenplaats. Op het land, veel meer dan in de stad, manifesteerde zich het voor de negentiende eeuw kenmerkende spanningsveld van burgerlijke cultuur en aristocratische le-

- 11 D.J. van Lennep, *Verhandeling en Hollandsche Duinzang*, ingeleid en toegelicht door G. Stuiveling (Zwolle 1966) 55, en vergelijk voor Van Lenneps archaïserende romantiek en het Egmond-thema, J.Th.Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990) 33-36.
- 12 Evers, Waarlijk men is hier in Arcadië, 28-29, 36-38; D. Carasso, *Helden van het Vaderland. Onze geschiedenis in 19de-eeuwse taferelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon, 1850-1863* (Amsterdam, 1991) 54, en voor de ontmaskering F.W.N. Hugenholtz, 'Historie en historiografie van de slag aan het Manpad (1304)', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1953/1955).

vensstijl. Standsgevoel en familietrots werden hier nauw verbonden met de vaderlandse roem van het 'stamgoed'. Gezien de odes van de Zwolse patriot Rhijnvis Feith aan de streek rond zijn familiebuiten Boschwijk of die van de Zutphense 'landmandichter' Antoni Staring aan het Oost-Gelderse heem rond zijn heerlijkheid de Wildenborch, waren de Van Lenneppen zeker niet de enige burgers die zich aan een lyrische verheerlijking van de eigen landstreek overgaven.¹³ Feith en vooral Staring zijn bekend om hun inspanningen in de grondontginningen, bosbouw, *enclosures* en Engelse parkaanleggen op hun uitgebreide landerijen. Maar ook het Manpad heeft als buitenplaats een zodanige verandering ondergaan. Cornelis van Lennep verving hier al gedurende zijn gedwongen retraite van 1787-1795 (toen hij als patriot uit zijn ambten was gezet) de rococotuin van Adriaan Speelman door een Engels landschapspark met kronkelpaadjes en een populiereneilandje. En onder David Jacob, die nog meer dan zijn vader was geïnteresseerd in landbouw en duinontginningen, werd die vroege Anglo-Chinese aanleg in de vroege negentiende eeuw door J.D. Zocher vervolmaakt in rijpe landschapstijl.¹⁴

Met hun oudrepublikeinse voorgangers deelden deze negentiende-eeuwse notabelen een onverminderde hang naar het land.¹⁵ Uit de massale sloop van middeleeuwse kastelen en de ontmanteling van formele lusthoven in deze revolutionaire periode sprak dan ook zeker geen 'democratische' afkeer van het 'aristocratische' buitenleven, zoals lang is aangenomen. Tijdens de Bataafse Revolutie of de liberale omwenteling van 1848 zijn nauwelijks kastelen of buitens geplunderd of gebrandschat. Maar wél onderging het buitengoed een radicale gedaantewisseling. Honderden oude borchten en steenhuizen zijn door de eigenaren voor sloop verkocht nadat hun politieke functie verloren ging met de afschaffing van de heerlijke rechten en ridderschappen. Daarnaast was er sprake van een verandering van smaak. Oude buitens in de vlakke Hollandse polders werden verruild

13 Vergelijk Feiths ode *Aan Boschwijk* (ca. 1799) bij Heymerik Tromp, 'Tuin- en parkaanleg', in: E. Gelderman en J. Hagedoorn ed., *Een aardsch paradijs. De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle* (Zwolle 1994) 163-169. Zie voor Starings rol als burgerman en buitenman de bijdragen van J. C. Boogman, H.B. Demoud en J. Harenberg in: J.C. Boogman e.a., *A.C.W. Staring. Dichter en landman. Regionalist en nationalist* (Zutphen 1990).

14 Evers, *Waarlijk men is hier in Arcadië*, 10 en 16.

15 Zie Rob van der Laarse, 'De hang naar buiten. De notabele levensvormen van het Amsterdamse handelskapitaal', in: Van der Laarse en Kuiper ed., *Beelden van de buitenplaats*, 25-48.

voor nieuwe buitenplaatsen in meer heuvelachtiger streken, zoals de duinstreek, de Utrechtse heuvelrug en de zuidelijke Veluwezoom. Zo werd de zeventiende-eeuwse 'Leidse Lustwarande' in de Rijnlandse polders vrijwel geheel ontmanteld in dezelfde periode waarin door ontginningen op de Heuvelrug het typisch negentiende-eeuwse buitenplaatsenlandschap van 'de Stichtse Lustwarende' ontstond.¹⁶ Ook bij bestaande buitens, zoals in Kennemerland of 's-Graveland, maakten classicistische aanleggen plaats voor romantische parkbossen en weidevelden. De strakke geometrie en formele zichtlanen – nog tot op heden herkenbaar in de *lay-out* van de Hollandse polders – weken voor 'natuurlijke' vormen. Het *landgoed* werd *landschap*. En met dit nieuwe landschapsideaal werd de buitenplaats als het ware onzichtbaar in haar omgeving opgenomen.

In deze bijdrage wil ik laten zien hoe belangrijk de beleving van de buitenplaats is geweest voor de negentiende-eeuwse perceptie van de natuur, het vaderland en het 'burgerlijke' ideaal van natuurlijkheid. De overgang van Van Lenneps *Rusticatio* van 1796 naar de *Hollandsche Duinzang* van 1826 weerspiegelt de vorming van een nieuwe, met veel couleur locale getinte voorstelling van het vaderland. Met de snelle, en vrijwel complete verlandschappelijking van de Nederlandse buitenplaatsen in de decennia rondom 1800 werd namelijk – in een bonte afwisseling van prieeltjes, hutten, koeien, klompen en melkmeisjes – óók het 'pittoreske' Hollandse landschap uitgevonden. Voor het klassieke hofdicht kwam het vaderlandse genre van duin- bos- en lierzangen in de plaats, waarin niet langer de schoonheid van een enkele tuin maar die van een hele landstreek werd bezongen.¹⁷ Volgens Feith sprak dan ook uit die voorkeur voor 'akkergronden, weilanden, bosschen, zeeën, rivieren, beeken, en al wat daarmede in betrekking staat', een nieuwe 'Nationale Smaak'. Tegenover de schone, klassieke Arcadia stelde hij het Nederlandse boerenland waarin 'aan elke gladde melkkoe, die in zijn weide glimt' het denkbeeld van de grootste overwinning op het water

16 Vergelijk voor beide buitenplaatsenexplosies, Henk Rijken, *De Leidse lustwarande. Geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, 1600-1800* (Leiden 2005) en Catherina van Groningen, *De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen* (Zwolle/Zeist 1999).

17 Vgl. H. Groot, 'Achtttiende-eeuwse arcadia's. Tussen literatuur en geschiedenis', *Holland* 17 (1985) 241-252; Peter van Zonneveld, 'Een verkwikkende wijkplaats. Het Hollandse buitenleven in de Nederlandse literatuur', in: Van der Laarse en Kuiper ed., *Beelden van de buitenplaats*, 211-220.

was verbonden ¹⁸ Ook uit David Jacobs van Lenneps *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* (1827) sprak deze vrijheidsmythe. De grootsheid van Holland was, volgens Van Lennep, dat het zijn ervvijand, de zee, aan zichzelf had dienstbaar gemaakt, zodat de rechtgeaarde vaderlander 'in die eentoonige opvolging van weilanden en polders, (...) een gedenkteeken van vaderlandschen roem, een prikkel tot blijde geestverheffing' vond. ¹⁹ Zo beschouwd bezat deze zelfgeschapen natuur geen intrinsieke schoonheid, maar werd ze als het ware door de vaderlandse herinnering tot een 'kunstwerk' gemaakt.

In deze cultus van het vaderlandse landschap als collectieve herinneringsplaats, schuilt overigens wel een merkwaardige paradox. Want in de patriottische bewieroking van het streekeigene manifesteerde zich evenzeer het nationale gevoel als een perceptie van de Europese ruimte als een ensemble van vaderlandse landschappen. In die zin zou men dus kunnen zeggen dat in de Romantiek in vrijwel heel Europa de moderne idee van het vaderlandse landschap is ontstaan; een landschap als een gelijktijdige herinneringsruimte en een esthetische of toeristische bezienswaardigheid. De romantische blik voorzag het landschap van een 'eigenheid' die door de op doek en op schrift gemedialiseerde ervaringen van kunstenaars, literators en reizigers keer op keer werd bevestigd als 'werkelijkheid'. Het landschap was een 'mindscape', een *denkbeeldig* landschap dat in feite al eeuwenlang het geestesoog van de Europese kunstenaar was gepasseerd voordat het daadwerkelijk werd bezocht en 'ervaren'. ²⁰ Men herkent dan ook in de landschapelijke ideaalbeelden van de zeventiende-eeuwse landschapsschilderkunst (hét visuele medium van die dagen), met hun opvallend contrast van de italianiserende 'Grand Style' en de realistische Oudhollandse genreschool, de mentale percepties van een toeristische 'consumption of places' die nog steeds zijn alledaagse weerslag vindt in reisgidsen en *coffeetable* lectuur over het 'chique' Toscane, 'natuurlijke' Rijnland, de Parijse 'grandeur' of de

- 18 R. Feith, Over den smaak der Nederlanderen in de poëzie (1790), geciteerd bij J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd* (Hilversum, 1998) 167.
- 19 Geciteerd bij Wim van den Berg, 'Vanaf den blanke top der duinen', in de door Niek van Sas geredigeerde reeks 'De Vaderlandse Herinnering', *NRC-Handelsblad*, 27-02-1993.
- 20 Vergelijk Orvar Löfgren, 'Landscapes and Mindscapes', in: idem, *On Holiday. A History of Vacationing* (Berkeley etc. 1999) 13-108; Rob van der Laarse, 'De beleving van de buitenplaats. Smaak, toerisme en erfgoed', in: idem ed., *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 59-87.

‘woeste’ Schotse hooglanden.²¹

In het navolgende zullen we zien hoe deze materialisering van de smaak zich rondom 1800 voltrok uit een samenvoeging van de poëtische beelden van het schone, antieke Arcadië en het grootse, natuurlijke hooggebergte – in het bijzonder de Alpen – als de natuurlijke *limes* tussen het ‘klassieke’ zuiden en het ‘gotische’ noorden. Tot ver in de negentiende eeuw fungeerden dit geïdealiseerde Hellas en Helvetië als de stilistische polen van Europa’s beschavingshorizont. Daartussen of daarnaast voegde zich echter tegen het einde van de achttiende eeuw als derde categorie het ‘schilderachtige’ landschap van de Oudhollandse landschapsschilders. Nergens manifesteerde de contrasterende esthetica van het schone, sublieme en pittoreske zich zo pregnant als op de buitenplaats. De nieuwe vormgeving van het Hollandse landschap moet daarom nadrukkelijk vanuit deze Europese context worden begrepen, als een *Gesamtkunstwerk* dat in de literatuur als Frans, Engels of Duits is begrepen maar voor tijdgenoten juist de vorm was waarin zich de identificering met de Nederlandse natie voltrok.

Het landschap als betekenisdrager

Landschappen zijn ‘semioforen’ om met de museoloog Pomian te spreken: culturele artefacten waaraan wij steeds weer andere betekenissen toekennen.²² Wanneer de zeventiende-eeuwer sprak over het landschap dan dacht hij aan een tuin, een tot kunst veredelde natuur. Daarbuiten bevond zich de leegte of de wildernis: de dorre woestenij waarin geen reiziger zich waagde. De esthetische beleving van de natuur gold het lineaire, strakgeometrische lanenstelsel dat kenmerkend was voor de formele, classicistische tuinkunst van het ancien régime. Overgenomen van de Italiaanse Renaissance met behulp van architectuurtraktaten, grand-tour-impressies, prenten en antiquiteiten, oefende dit klassieke landschapsideaal nergens in Europa meer invloed op het landschap uit dan in de Republiek. Alles wat enigszins in aanzien stond trok ’s zomers naar buiten om op het land, op de buitenplaats, in navolging van de oude Romeinen ‘te leren dat eenvoudigheid,

21 Vergelijk Ann Rigney, ‘De herinnering aan Scott. Literatuur, erfgoed, mobiliteit’, in: Van der Laarse ed., *Bezeten van vroeger*, 88-101 en G. J. Ashworth, ‘Heritage and the Consumption of Places’, in: *ibidem*, 193-206.

22 Krzysztof Pomian, *De oorsprong van het museum. Over het verzamelen* (Heerlen 1990). Zie ook Rob van der Laarse, ‘Erfgoed en de constructie van vroeger’, in: *idem*, *Bezeten van vroeger*, 1-28, aldaar 6.

maatigheid en werkzaamheid van ons wezenlijk geluk onafscheidelijk zijn.²³ Volgens Johan Huizinga moest het Hollandse landschap met zijn hoge gezelligheidsgraad en tuindichtheid de vreemde reiziger wel 'als een soort burgerlijke hof van Eden' zijn voorgekomen.²⁴ Patriotse critici hielden dit formele, gevormsnoeide tuinlandschap later wel voor een modieuze imitatie van de 'Franse gekunstelde smaak'. Maar verre van 'on-Hollands' was de mathematische, goddelijke, geordende 'Hollandse tuin' hét beeldmerk van de Republiek als een 'tweede Rome'.

De Romecultus manifesteerde zich niet alleen in de keizerlijke emblemata van het stadhouderschap, maar evenzeer in de enorme aantallen vogelvluchtgravures van de grote aanleggen van de Republiek, in het bijzonder die van de Nassaus en hun hovelingen (zoals Constantijn Huygens en Hans Willem Bentinck). In de door vitruviaanse proportionaliteit en lange zichtassen gekenmerkte luthoven verenigden zich als het ware het microkosmosideaal van de goddelijke harmonie der sferen met de wereldlijke behoefte aan representatie en gezag. Onder die cartesiaanse noemer is de Hollandse tuinkunst gedurende de zeventiende- en achttiende eeuw verbreid over heel Europa, waar ze – in de context van de Europese machtsstrijd tussen Oranje en de Bourbons – door tijdgenoten is begrepen als een eigen stijl ten opzichte van de Franse Le Nôtre-tuin. In Duitsland werd ze overgenomen door de aan de Nassaus gelieerde keurvorsten van de Palts, Brandenburg-Pruisen, Anhalt-Dessau en anderen, en in Groot-Brittannië gaf de *Glorious Revolution* van koning-stadhouder Willem III en Maria Stuart in 1688 het startsein voor de neopalladiaanse 'building boom' van de opkomende Whig-aristocratie. Terwijl de Hollandse tuinkunst in eigen land was ontstaan uit de maatvoering van het polderland, sloten de enorme landpaleizen met hun rechte Hollandse lanenstelsels en kunstmatige grachtenstelsels echter in deze protestantse landen op geen enkele wijze bij het eigen landschap aan. Heuvels werden ervoor afgevlakt, beken tot grachten hergraven. Vooral in Engeland, waar vrijwel heel het landschap omstreeks 1700 was heringericht naar de Frans-Hollandse mode, liet een omslag niet

23 Geciteerd uit A. Baggerman en R. Dekker (bew.), *Het dagboek van Otto van Eck (1791-1797)* (Hilversum 1998), bij Van Immerseel, Stöver en Tromp, 'Buitenplaatsen in Zuid-Holland', 57. Vergelijk voor dit klassiek-romeinse topos ook Jonathan Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1999) 973.

24 Huizinga, *Nederland's beschaving*, 172. Vergelijk ook Marc Glaudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland* (Nijmegen 2000) 13-14, 36-39, 102-103.

lang op zich wachten nadat de formele tuinen (maar niet de bijbehorende palladiaanse huizen!) door dichters als Pope en Addison als 'on-Engels' werden bespot. Als reactie op de stijve lanenstelsels en parterres van de 'Dutch garden' propageerden zij de natuurlijke 'English landscape garden'. En nadat de formele tuinkunst in de loop van de achttiende eeuw steeds meer met het Franse absolutisme werd geassocieerd, werd deze ode aan de 'natuurlijkheid' door de Whigs toegeëigend als de stijl van de vrijheid, 'the garden of liberty'.²⁵

Zo ontstond de nationale cultus van het Engelse parklandschap, verheerlijkt door dichters en schilders als Wordsworth en Gainsborough. Maar hoe Brits was dit 'karakteristieke' nationale landschap? De schatplichtigheid van de achttiende-eeuwse Engelse landschapschilders aan hun zeventiende-eeuwse Hollandse voorgangers is inmiddels welbekend.²⁶ Het nieuwe, natuurlijke landschapsbeeld dat tegenover de Hollandse formele tuinkunst werd ingezet, was voornamelijk ontleend aan de zeventiende-eeuwse Hollandse landschapschilderkunst. De Hollandse *landskips* zijn dan ook in de achttiende eeuw massaal door de Engelse landadel opgekocht ten behoeve van de 'Dutch galleries' op hun palladiaanse buitenverblijven, waar ze kwamen te hangen naast de al eerder bewierookte Poussins, Lorrains en Rosa's. Vanaf die tijd onderging, zoals Simon Schama heeft beschreven in *Landscape and Memory*, het lichtgetinte, mediterrane Arcadia van deze italianisanten steeds meer concurrentie van het nieuwe Eden van de bruinetgetinte doeken van de Hollandse meesters.²⁷

Het is, ironisch genoeg, dit verbeelde land van de Oudhollandse landschapschilders dat via de Engelse landschapsstijl – zowel in de Anglo-Chinese als Anglo-Zwitserse variant – vanaf omstreeks 1780 tot 1880 of nog later ook de romantische, schilderachtige visie op het Nederlandse landschap zou gaan bepalen. Via de omweg van de 'Engelse smaak' werd omstreeks 1800 bij allerlei Bataafse aquarellisten en behangschilders als Hermanus Numan en Egbert van Drielst ('de nieuwe Hobbema') de interesse in de schilders van de Gouden Eeuw opgewekt. En evenals in Engeland oefende deze natuurlijke smaak ook in ons land steeds meer invloed op de tuinkunst

25 Zie Nikolaus Pevsner, 'The Genesis of the Picturesque', in zijn *Studies in Art, Architecture and Design*, part I, *From Mannerism to Romanticism* (Londen 1968), 100-101.

26 Zie bijvoorbeeld Schok der Herkenning. *Het Engelse landschap der Romantiek en zijn Hollandse inspiratiebron* (cat. tent. 50 jaar Genootschap Nederland-Engeland, Den Haag/Londen 1971).

27 Schama spreekt in verband met contrasterende smaak zelfs van Arcadië I en II: Simon Schama, *Landschap en herinnering* (Amsterdam/Antwerpen 1998) 595.

uit. De 'jardin anglais' werd vanaf de jaren 1770 gepopulariseerd zowel door de in aristocratische kring veelgelezen sentimentele romans van Rousseau, Goethe of Feith als door de landschapspoëzie van Salomon Gessner, Jacques Delille en Elizabeth Post, de hofdichteres van het nog bestaande landgoed Biljoen-Beekbergen bij Velp. De tuinen zelf werden aangelegd naar de richtlijnen van C.L.L. Hirschfelds compendium *Theorie der Gartenkunst* (1779-1785) en gestoffeerd naar de voorbeelden van Gijsbert van Laars' *Magazijn van tuinsierwerken* (1802). Ook dit tuinmagazine, waarvan de naam nog zo goed het oorspronkelijke karakter van een voorraadkamer aangeeft, was naar een Duitse voorbeeld opgezet, want de Duitstalige wereld was de Engelse al vroeg gevolgd in haar reactie op de 'Franse' cultuur en tuinkunst. Hirschfelds ideeën – in feite een esthetische receptie van Engelse traktaten als Joseph Addisons *Essays on the Pleasures of the Imagination* (1711) – sloten daarom hier te lande weer nauw aan bij de vaderlandse fysicotheologie en de verlichte dilettantencultuur van de late achttiende eeuw, waarin de francofobie en anglomanie eveneens stevig had wortel geschoten. Hirschfelds theorie van de 'goede, natuurlijke smaak' bood daarmee een eerste, systematische kritiek op de 'valse' Franse smaak, waarvan de 'ondraaglijke soort van gelijkheid, regelmatigheid en dwaaze kunstwerken' in flagrante strijd met de menigvuldigheid der Schepping werd geacht.²⁸

Hirschfeld onderscheidde tuinen als een levend landschapsschilderij naar hun lichte, voorname, melancholische en sentimentele stemmingen. In de topografische prentenboeken vanaf Hermanus Numan in de jaren 1790 tot P.J. Lutgers omstreeks 1840 en de reisimpressies van de 'wandele dominee' J. Craandijk in de jaren 1880 figureerden vooral de Hollandse buitenplaatsen van Kennemerland en de Gelderse landschapsparken van de Veluwezoom als toonbeeld van Hirschfelds goede, natuurlijke smaak.²⁹ In de Bataafse periode tekende eveneens Egbert van Drielst vele 'Zwitserse' gezichten van Elswout, het nog bestaande Boreelbuiten (later het stamgoed

28 Geciteerd uit C.C.L. Hirschfeld, *Aanmerkingen over de landhuizen en tuinkunst* (Utrecht: G.T. van Paddenburg, 1779), bij A.N. Paasman, 'Dichters in Gelders Arcadia', in: *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw. Werkgroep Achttiende Eeuw* (Amsterdam/Maarssen 1987) 79.

29 Voorstudies van zowel H. Numan's *Vierentwintig printtekeningen met couleuren, verbeeldende Hollandsche buitenplaatsen* (Amsterdam 1797) als Lutgers *Gezichten in de omstreken van Haarlem* (1837-1844) zijn ook afzonderlijk verschenen; Joke van der Aar en Siebe Rolle, *Zegepralend Kennemerland. Buitenverblijven langs de binnenduinderand* (Velsen 1993) 46-47, 54, 65. Numans prentenboek was het eerste topografische werk in Nederland dat met aquatinten werd geïllustreerd.

van de Amsterdamse Borski's) in het toen nog ongerepte binnenduingebied onder Bloemendaal. De Haarlemse bloemschilder Hendrik Schwegman (1761-1816) vervaardigde hiernaar de bekende reeks etsen die in 1796 door de patriotse drukker Cornelis Sebille Roos in prent zijn uitgebracht.³⁰ Gestoffeerd met nietige mensen in een ogenschijnlijk eeuwenoud decor van verheven bomen en vervallen bouwsels, ontbreekt in deze Hobbema-achtige *landscapes* elke verwijzing naar de pittoreske smaak van de landheer in wiens opdracht deze 'Zwitserse' idylle geschapen was. Op een vergelijkbare romaneske wijze zag ook Elizabeth Post in de jonge bossen van baron Torck op de Imbos al in 'de pracht der jeugd' het 'zwaar geboomt' dat 'de majesteit der eeuwen torst'.³¹ Voorop stond niet de waarheid maar het karakter van de schildering, met als oogmerk uit ontzag voor de Schepper een wijsgerig-godsdienstige stemming op te wekken.

Toch zat in dit alles een lastige paradox. De grootse Zwitserse natuurbeelden strookten namelijk in het Nederlandse landschap maar zelden met de door dichters en denkers verheerlijkte *genius loci*, de geest der plek. In het 'lege land', waar de laatste geometrische tuinen inmiddels als *Fremdkörper* in de kale polders lagen, voldeden maar weinig streken aan Hirschfelds schildereske norm. Of, zoals Emilia in geëxalteerde bergliefde verzuchtte in Post's sentimentele briefroman *Het Land* (1788):

'Zoëven las ik in de bevallige Hirschfeld; hoe verrukkend maalt hij dit Landleven af! Ik gevoel er al de schoonheid van, maar kan hem niet navolgen. Om zo te schilderen, moet men niet slechts Hirschfelds penseel hebben, maar ook in zijn land wonen. Hier is de natuur schoon, maar daar verenigt zich het grootse en het schone, de orde en de woestheid, op een verrukkende wijs.'³²

30 Zie Bert Gerlagh en Eveline Koolhaas-Grosfeld, *Egbert van Drielst 1745-1818* (Zwolle 1995) 81-87, 124-126, en Eveline Koolhaas-Grosfeld, 'Van de tuin naar de wildernis. Over de waardering voor de natuur en het landschap in Nederland in de achttiende eeuw', in: W. Loos, R.J. te Rijdt en M. van Heteren ed., *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw* (Blaricum 1997) 69.

31 E.M. Post, 'Aan de bron op Rozendaal', in haar *Gezangen der liefde* (Amsterdam 1794), geciteerd bij J.C. Bierens de Haan, *Rosendaal. Groen Hemetjen op Aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579* (Zutphen 1994) 193.

32 Emilia aan Eufrozyne, in E.M. Post, *Het Land, in brieven met platen*, met een toelichting van Bert Paasman (Amsterdam 1987, oorspr. Amsterdam: Johannes Allart 1788) 90. Voor de invloed van Hirschfeld op Posts landschapsbeleving, zie A.G. van Hamel, 'E.M. Post en Hirschfeld', in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 34 (Nwe. reeks. 26e dl.) 1915/1916, en J.C. Brandt Corstius, *Idylle en realiteit. Het*

Dit contrast van het grootste en schone herinnert aan Edmund Burke's *Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful* van 1757. Als pendant van de klassieke 'schone kunsten' werd daarin een pleidooi gehouden voor een tweede vorm van schoonheid, namelijk die van de ongekunstelde natuur, van de wildernissen waarin voorheen geen mens zich waagde. Het sublieme was niet aantrekkelijk maar goddelijk, groots en verheven. Anders dan de tuinaanleggen van de cartesisaanse vroege Verlichting draaide het natuurlijke landschap van de gevoelige Verlichting om heftige gemoedsbewegingen. En de diepste gevoelens werden opgewekt door het vreeswekkende hooggebergte of de helse, vuurspuwende Vesuvius – de verwoester van Pompeji die in de jaren 1760 opnieuw actief was geworden. Onder invloed van deze contrastbeleving van het schone en het grootse veranderde ook de bestemmingen van de Italiëreis. Naast Rome werden Napels, Pompeji en de Vesuvius in het reisschema opgenomen, terwijl het beeld van Rome steeds meer werd beschouwd door de bril van Piranesi's antiquiserende ruïneprenten. De heenreis vanuit de Republiek (ook voor Britse reizigers de eerste grand tour-bestemming) over Parijs en Florence werd steeds meer gecombineerd met een terugreis via Venetië over de Alpen door het Duitse Rijnland of vice versa. Zwitserse landschappen en vulkaangezichten zijn in de vroege negentiende eeuw ook te vinden in de schetsboeken van Nederlandse Italiëreizigers als de Haagse baron Johan Meerman en Jhr. Daniël Gevers van Endegeest.³³ Vanaf het midden van de negentiende eeuw speelde ook de fotografie een steeds grotere rol en kocht men door anderen vervaardigde daguerreotypen van Romeinse antiquiteiten en pittoreske of sublieme gezichten van Napels, Pompeji, de Vesuvius of de Alpenpassen. Zo ontstond een esthetisch-toeristische canon van *sites* die vervolgens vanuit dezelfde 'ingeburgerde' hoeken, kadering en lichtval zijn vastgelegd in ansichtkaarten en vakantiekiekjes.³⁴

werk van Elisabeth Maria Post in verband met de ontwikkeling van de Europese literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw (Amsterdam 1955) 15-16, 94-95.

33 Zie Marie-Christine van der Sman, 'Hagenaars op Grand Tour', *Incontri. Rivista europea di studi italiani* (Amsterdam/Utrecht, 2003) 101-18, en de tentoonstelling *Begeerig naar nieuwe tafreelen. De Grand Tour van Jhr. D.T. Gevers van Endegeest in 1819*, Museum Atlas van Stolk, Rotterdam, oktober 2004-maart 2005; www.atlasvanstolk.nl/exhibitions/eager.shtm

34 Zie Rachel Esner e.a., *Spiegel van het geheugen. De fotografische verbeelding van de Romeinse Oudheid in de 19^e eeuw*, catalogus Allard Pierson Museum, Amsterdam, 24 juni-25 september 2005.

35 Zie Van der Laarse, 'Beleving van de buitenplaats', 60-66.

Niet lang na Posts verzuchting dat het Hollandse landschap zich weinig leende voor het schone en het grootse ontstond een nieuwe, toeristische blik op het landschap. Engelse 'picturesque travellers' als William Gilpin ontleenden omstreeks 1790 aan de Oudhollandse landschapsschilderkunst de behoefte aan een visualisering van het schilderachtige.³⁵ Het pittoreske of schilderachtige stond voor de schoonheid van het natuurlijke, enigszins vervallen parklandschap. Ongekend populair werden de romaneske beelden van schapen, molentjes en boerderijtjes, ontleend aan de Hollandse landschapsschilders. Op alle grote buitenplaatsen waren vanaf het einde van de achttiende eeuw de Zwitserse alpengezichten en Hollandse koeweiden terug te vinden; de laatste, omzoomd door nieuwe parkbossen, vaak direct tegenover de witgepleisterde neoklassieke villa's, zodat het boerenbedrijf, dat voordien zover mogelijk uit het zicht werd gehouden, nu het merkteken van het ware landelijke wonen werd. Evenals in Engeland verenigden in de 'picturesque decade' rondom 1800 het schone en het grootste zich met dit 'schilderachtige' tot een nieuwe, vaderlandse landschapstaal.³⁶

Wandelkunst en de cultus van vergankelijkheid

Aanvankelijk draaide deze landschapsbeleving nog niet om het vaderland, maar om de innerlijke gevoelsverlichting. Het was geen toeval dat Goethe in zijn opstel *Ruysdael als Dichter* (1816) deze louterende ervaring van het landschap als 'Dichtung' verwoordde in een opmerkelijke lezing van Ruisdaels doek *Het Klooster*. Het hing als pronkstuk van de Hollandse school in de Dresdener Kunstgalerie van de keurvorst van Saksen – misschien wel de vroegste cultusplaats van de Duitse romantische beweging.³⁷ Goethe's ontdekking van de 'eigen' oudheid – als alternatief voor de antieke ruïnes uit de klassieke oudheid, begon met de historische sensatie van de confrontatie met een zeventiende-eeuws Ruisdaelse ruïnegezicht boven een stromende

36 Anders dan vaak wordt aangenomen liepen de Nederlandse en Engelse 'picturesque cult' vrijwel synchroon; Ann Bermingham, *Landscape and Ideology. The English Rustic Tradition, 1740-1860* (Londen 1987) 57-85.

37 J.W. Goethe, 'Ruysdael als Dichter', *Werke. Hamburger Ausgabe* (14 dln. 1948-1960), XII, 138-142; vgl. ook Hans Kraan, *Dromen van Holland. Buitenlandse kunstenaars schilderen Holland 1800-1914* (Zwolle/Den Haag 2002) 91-92. Zie voor Goethes relatie met de romantische kring rond de Dresdener kunstgalerie, Susan A. Crane, *Collecting and historical consciousness in early-nineteenth-century Germany* (Ithaca/Londen, 2000) 1-4, 19.

waterval. Want de romantische tuinbeleving draait om een cultus van vergankelijkheid. Bij iedere slinger van het wandelpad langs de ruisende beek werd de bezoeker in doelbewust in een andere stemming gebracht, van vrolijk tot melancholisch, en van bespiegelend tot angstig en bevreesd. Hier werd men verblijd door een zonnig heidegezicht van een herder met zijn schaapskudde, daar stond men in een donker woud of bij een donkere poel oog in oog met de eigen nietigheid. Naar voorschrift van Hirschfeld, Van Laar of de bekende landschapsdichters bood de aanleg de bezoeker op onverwachtse momenten een steelse blik op de wasmeisjes bij de beek of op een in dracht gehulde tuinman of vissersvrouw om met des te meer effect te worden ondergedompeld in een vanitas-ervaring bij de ontmoeting met een kluizenaar in zijn hermitage of de aanblik van een antieke tuinurn ter nagedachtenis aan een jonggestorven geliefde op het Rousseau-eiland in de slingervijver. En de vergankelijkheidservaring was compleet wanneer bij een vervallen ruïne of een knekelplaats in het donkere woud, ons welbekend uit het oeuvre van Feith of Post, de eigen sterfelijkheid werd overdacht. Gelouterd vervolgde de bezoeker de gang der beschaving via de 'pittoreske' Hollandse molen of Zwitserse hoeve naar de 'schone' Griekse tempel, om zijn tocht te beëindigen bij de strakwitte museumvilla, gevuld met kunst en antiquiteiten.

Werd de Hollands-classicistische buitenplaats wel een plantage genoemd, de romantische parkaanleg zien we vaak als een wandeling aangeduid. Daarmee is in zekere zin heel de omslag van beheersing naar beleving, van natuurbeschouwing naar natuurervaring aangegeven. Met de opkomst van de natuurlijke ontstond ook de kunst van het wandelen. Natuurlijk hadden gewone mensen altijd gewandeld, maar dit lopen had niets van verpozen. De aanzienlijkheid echter was gewend aan paarden. Zelfs op Grote Tour scheen men zozeer geobsedeerd door de tot kunst verheven parklandschappen dat de omringende wildernis aan de waarneming ontsnapte. Het wandelen beperkte zich voornamelijk tot het flaneren over kaarsrechte lanen. Daar wijdde de aristocratie zich in galante politesse aan de beleefde conversatie, terwijl de menist of dilettant zich op de rechte weg bezon op het 'effen padt van deught ende godsaligheyt'.³⁸ Dit veranderde echter met de komst van de landschapstuin. In prent en boek vereeuwigd, boden de nieuwe aanleggen

38 Geciteerd uit de doopsgezinde leerredes in de *Ryper Zeepostil* (1699), bij Wendy Jansen, 'Verfrissing van lichaam en geest. Aspecten van de wandeling in de 17^e en 18^e eeuw', *Holland*, 28 (1996) 1, 30-31. Zie ook Rebecca Solnit, *Wanderlust. A history of walking* (Londen/New York, 2001) 81-84.

alle ruimte voor de sentimentele overpeinzing en het latere biedermeiergevoel van de uit stadsgewoel en lustprieel bevrijde wandelaar, met versleten hoed, schetsboek en knapzak op verkenning in zijn nieuwe vaderland.

In het voetspoor van Post en Feith zocht de sentimentele *jeunesse dorée* er de ontmoeting met het door aristocratische scheppingskracht veredelde landleven. Zo introduceerde de doopsgezinde boekhandelaar Adriaan Loosjes (1761-1818), die al een Delillebewerking en een tamelijk gewaagde *Clarissa*-imitatie op zijn naam had staan, met *Het Hout, of Boschgedachten in zes bespiegelingen* in 1793 een Hollandse wandelgids die niet alleen was bedoeld om God in de natuur te aanschouwen, maar ook om liefde op te wekken voor het eigen vaderland. Daarmee was de trend gezet voor een literaire wandelrage met patriotse bedoelingen. Loosjes zelf publiceerde nog een *Hollands Arkadia, of Wandelingen in de omstreken van Haarlem* (1804), waarvan de titel was geleend van Abraham Rademakers *Hollands Arcadia, of de vermaarde rivier de Amstel* van 1730. Op deze wijze werd de Hollandse topografische blik als het ware onder de noemer van het schilderachtige gevat. En het is deze sentimentele taal van het landschap die nog doorwerkte in het nostalgische beeld van het 'schone Nederland' op de vooroorlogse schoolplaten van Jetses, die het vaderland tonen toen het 'af' was.

Zelfs de Vechtstreek, nog tegen het einde van de achttiende eeuw een laatste bastion van de laatbarokke smaak, leende zich in de vroege negentiende eeuw voor een pittoreske herwaardering. 'Het is als het ware een groote Engelsche tuin, die op het schilderachtigst is aangelegd, en waaraan door den slangvormigen loop des strooms dubbele schoonheid wordt bijgezet', aldus het reisverslag van J.B. Christemeyer. Wordt hier voor een laatste maal in gedrukte vorm de klassieke trekvaartroute van Amsterdam naar Utrecht gevolgd, de waardering richt zich juist op de natuurlijkheid die hiermee inmiddels ingang heeft gevonden. Het is alsof men Gilpin hoort wanneer hij opmerkt over het middeleeuwse Nijenrode:

'Behalve dat sommige kastelen het romantische in een landschapspartij soms verhoogden, of, zoo hier het geval is, tot de afwisseling van gezigt bijdragen, hechtten zich aan eenige derzelve belangrijke geschiedkundige herinneringen, die naauw aan den roem van het voorgeslacht verbonden zijn.'

En deze herinneringsplaatsen die de wandelaar tot mijmering dienden, versterkten tegelijk de pittoreske, bevallige schoonheid van de eigen Vechtstroom:

'Het is wel niet die verhevene, trotsche natuur, welke man aan gindsche boorden van den Rijn boven Coblenz, of aan de oevers van de Maas in het Luiksche en Namensche aanschouwt. Het is een natuurschoon, dat zich in treffelijke overeenstemming met het genre der landstreek bevindt; en daarin den hoofdtoon uitmaakt, niettemin zich hier en daar tot het echt-romantische verheft. Die samenstemming, gelijk zij streelend is voor oog en hart, doet aanhoudend de bekoorlijkste partijen ontstaan.'³⁹

Evenals Gilpins 'picturesque tours' door Engeland voerden ook in Nederlandse wandelgidsen de meeste aan schoonheid, nut en moraal gewijde reizen van landgoed tot landgoed, dwars door het nieuwe buitenplaatsen-landschap waarvan de afwisselende aanleg eindeloze stof voor bespiegelende conversatie bood; zwerftochten door bevallige streken als Kennemerland, de Heuvelrug en de Veluwezoom, en vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw zelfs de nieuw-ontdekte Friese Wouden. In 1840 verscheen het *Handboekje voor reizenden door de steden en voornaamste oorden van de Provincie Friesland*, van de hand van de Leeuwarder stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1808-1880), sinds 1827 eveneens een drijvende kracht achter het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. 'De wandeling langs de Friese buitenplaatsen is bij hem zowel een wandeling door een in een landschapspark herschapen natuur als een wandeling door de geschiedenis', aldus Yme Kuiper.⁴⁰ Want Eekhoffs romantische reisboek door een provincie van vervallen states introduceerde de lezer tot de nieuwe wereld der Friese buitenplaatsen, waarvan het steevast de notabele bewoner noemde. Het ons-kent-ons gehalte zal vooral de buitenplaatsbezitters zelf hebben aangesproken als zelfverklaarde 'liefhebbers van wandelen'.⁴¹

De door de landheren bewust beoogde 'routing' door het land vinden we eveneens getrouw weerspiegeld in wandelgidsen als Isaac Nijhoffs *Geldersche Arkadia, of Wandeling over Bilioen en Beekhuizen* van 1820. De auteur vergat dan ook niet de 'roemwaardige gezindheid' van de landheren te prijzen

39 J.B. Christemeyer, *Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe, en elders in het Sticht van Utrecht*, 2 dln. (Schoonhoven: Van Nooten 1837) I, 78, 81, 93, 96, 68. Vergelijk ook R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem 1970) 185-186, en Glaudemans, *Amsterdams Arcadia*, 90-104.

40 Eekhoff noemt niet minder dan 80 buitenplaatsen; Yme Kuiper, 'Onder notabelen. Buitenplaatscultuur in Friesland in de korte negentiende eeuw (1800-1880)', in: Van der Laarse en Kuiper ed., *Beelden van de buitenplaats*, 161.

41 De Friese eigeners van Oranjestein Sjuwke Cats in een brief aan haar vader Pieter Cats te Leeuwarden; Ibidem, 162.

die 'de verrukten wandelaar' in de gelegenheid stelden om het stadsgewoel te verruilen voor 'de beschouwing der bekoorlijke natuuraferelen'.⁴² De 'keurige toerist' moest zich hiertoe overigens wel door échte gidsen laten rondleiden, al was het maar om de voetangels en klemmen te ontwijken die de grootgrondbezitters tegen het wild én tegen het 'slegt en baldadig volk' op hun landerijen hadden geplaatst.⁴³

Aanvankelijk nog voorzien van tekstbordjes met Georgische citaten langs de route, evalueerde de fysicotheologische natuur*beschouwing* omstreeks 1800 van een wijsgerige bespiegeling in een vroegromantische natuur*beleving*. De gelijktijdige opkomst van de landschapsstijl en het pittoreske 'scenic tourism' was dan ook allerminst toevallig. *Wetenswaardig* was voortaan dat wat *bezienswaardig* was. De door schilders en dichters vertolkte hang naar het authentieke was daarom niet ongevoelig voor een zeker effectbejag. Immers, het was vanuit het perspectief van de 'walking tour' dat de landschapstuin in feite als een levende compositie of een bewegend schilderij werd opgevat.

We zien het ontstaan van deze *tourist gaze* in ons land onder meer bij de landschapsparken van de baronnen Van Spaen en Torck in de omgeving van Arnhem, die samen heel het repertoire van de vroege Nederlandse tuinkunst omvatten. Evenals bijvoorbeeld Boreels Elswout te Overveen en Bentincks Sorghvliet bij Den Haag waren Biljoen-Beekhuizen en Rosendael opengesteld voor het publiek. En evenals het Zwitsers eethuisje bij Van Nellesteyns Broekhuizen op de Utrechtse Heuvelrug beschikten ze over

42 I.A. Nijhoff, Geldersch Arkadia of wandeling over Bilioen en Beekhuizen. Et in Arcadia ego (Arnhem: Paulus Nijhoff, 3e dr. 1825), 1-2; Rosendael en de Imbosch kwamen aan bod in Nijhoffs, *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of Geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem* (Arnhem 1820), waarvan bewerkingen verschenen onder de titels *Wandelingen in de omstreken van de stad Arnhem* (1820, 1828, 1846) en *Arnhem en zijne omstreken* (Arnhem [ca. 1836]); zie voorts *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, II (Leiden 1912), kol. 1009-1010; Ulbe Mehrrens, 'Johan Frederik Willem baron van Spaen en de aanleg van Biljoen en Beekhuizen', in: *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw*, 55, en Bierens de Haan, *Rosendael*, 203, 208.

43 Zo kregen mr. A.P. Twent van De Paauw te Wassenaar (1773), Maria Hop Bicker van Schaepe en Burgh in 's-Graveland (1791) en mr. S.C. Nederburgh van het Arnhemse Sonsbeek (1801) toestemming voor voetangels- en klemmen met de daarbij behorende waarschuwingsbordjes; R. van Lit, 'De Paauw te Wassenaar', in: Stöver, *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, 180; H. Tromp en J. Six, *Buitenplaatsen van 's-Graveland. Een verkenning* (Zeist 1975) 74; Paul M. Beek, *Huis Sonsbeek. Een monument in een monumentaal park* (Zwolle 1989) 45.

uitspanningen 'alwaar familiën ontvangen worden, die onder het genot van de vaderlandsche pijp en een geurig kopje thee, of van een verkwikkend glas wijn, zich in de vrije natuur wenschen te verlustigen.'⁴⁴ Al net als de zeventiende-eeuwse buitenplaatsenpolder 's-Graveland, waar tegen het einde van de achttiende eeuw vele huizen werden verhuurd aan stedelingen 'welke geene buiten hebben', ontwikkelde de zuidelijke Veluwezoom zich van een adelshof tot een deftig vakantieoord.⁴⁵ Op het einde van de negentiende eeuw ontstonden hieruit de eerste villadorpen, aanvankelijk nog op initiatief van de landheer vóórdat de twintigste-eeuwse projectontwikkelaar voor grootgrondbezitter ging spelen. Zo stichtten de Amsterdamse Van Reenens in hun Noord-Hollandse heerlijkheid Bergen vanaf omstreeks 1890 als een lucratief familiebedrijf de badplaats Bergen aan Zee, het badhotel Nassau-Bergen en het gelijknamige kunstenaarsdorp.⁴⁶

Naast de vele pensions in het chique Arnhem, bezat Velp omstreeks 1800 verschillende logementen voor parkbezoekers, en het landgoed Rosendael kende zelfs een eigen hotel of gastenverblijf. Onder begeleiding van gidsen werden de parken en bossen 's zomers door duizenden reizigers en dagjesmensen aangedaan. Velen van hen noteerden de poëtische indrukken van hun *sightseeing* in het gastenboek. Uit de ettelijke wijsgerig-godsdienstige bespiegelingen in Biljoens gastenboek blijkt onder de notabele bezoekers een grote vertrouwdheid met de sentimentele smaak en de daarmee samenhangende behoefte aan contrasterende stemmingsbeelden. De Zwitserse partijen van Beekhuizen en de toen nog bestaande baroktuinen op Rosendael werden dan ook zelden als aparte tuinen, maar veeleer als een contrasterend samenspel ervaren. Een grote populariteit genoot het thema van de oude en nieuwe smaak. Zo merkte een bezoeker in Rosendaels gastenboek op:

44 Geciteerd uit Christemeyer's *Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe*, bij H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen a.d.Rijn 1982) 574 nt. 99.

45 *De Nederlandsche Stad- en Dorpsbeschrijver* (1795), aangehaald bij Koolhaas-Grosfeld, 'Van de tuin naar de wildernis', 48.

46 Wouter de Haan, 'Pioniers met oude idealen. De stichting van de badplaats Bergen aan Zee door de familie Van Reenen', in: Van der Laarse, *Van goeden huize*, 109-128; Idem, 'Een heerlijkheid als familiebedrijf. De familie Van Reenen in Bergen, 1851-1923', in: Van der Laarse en Kuiper ed., *Beelden van de buitenplaats*, 111-126.

‘Word Beekhuis meer geroemd om haar eenvoudig schoon,
Gij spreid geen minder schoon en meerder trotsch ten toon,
’t is waar zij komt natuur in alles meer nabij,
doch hier van sluit ik uit úw Zwitsersche partij.’⁴⁷

Zo zien we hoe de aristocratische natuurlijke smaak zich via de door reisgid-sen opgewekte wandelparkervaring verbreidde onder de verlichte burgerij. Een correcte landschappelijke smaak werd voor de betere standen even belangrijk als een muzikale of literaire smaak. Ook Nijhoffs *Wandelingen in de omstreken der stad Arnhem* van 1820 getuigt van deze democratiserende werking van de toeristenblik. De auteur roemt nog in deze tijd het ouderwetse geometrische park – niet uit bewondering maar vanwege het contrast. Hij adviseerde de wandeling te beginnen in de bosrijke Imbos, vanwaar het oude lanenstelsel naar tal van nieuwe, bevallige paden leidde die door het dichte groen ‘over hoogten en laagten heenslingerden’. Bij een kronkelende beek met treurwilgen en bloeiende heesters langs de oever, wachtte de wandelaar dan de overrompelende verrassing van het aloude barokke sierwerk in het weidse stroomdal.⁴⁸ Christemeyer keek op dezelfde wijze naar het Vechtdal. Oude aanleggen als die van Boom en Bosch of Huis ter Meer konden hem elk voor zich niet meer echt bekoren. ‘Maar uwe bijzondere opmerking verdient het schoon en lagchend verschiet, dat – gezien van een zeker punt even aan dezen kant van den ingang der hofstede en steenplaats de Ysvogel, – gevormd wordt door het hooggewelfde Bosch van de ridderhofstad Ter Meer, met die tekenachtige partij van groepjes boomen in het park der overplaats van Vechtenstein, even zijdwaarts.’⁴⁹ Op dezelfde wijze bewonderden de bezoekers van het park van Rosendael de ouderwetse Marotaanleg met schelpengrotten, bedriegertjes en broderie-parterres vanwege het onverwachte contrast met ‘de majestueuse eiken en in’t verschiet de hoogtens der afgelegen bergen’. Volgens een gastenboek-gedichtje lag het geheim van Rosendael en Biljoen-Beekhuizen dan ook in

47 Aangehaald uit Rosendaels gastenboek (1809), bij Bierens de Haan, *Rosendael*, 209. Zie voor Biljoen-Beekhuizen, Paasman, ‘Dichters’, 82. Gastenboeken kwamen ook elders voor, zoals op Rhederoord van de familie Brantsen en op het Zuid-Hollandse Huys ten Donck van de familie Groeninx van Zoelen; Rianne van Hilten, ‘Huys ten Donck te Ridderkerk’, in Stöver, *Kastelen en buitenplaatsen van Zuid-Holland*, 398.

48 Geciteerd bij Bierens de Haan, *Rosendael*, 208.

49 Geciteerd uit Christemeyer’s *Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe*, bij Luttervelt, *Buitenplaatsen aan de Vecht*, 186.

die lieflijke samenbinding van kunst en natuur, 'zoo schoon als ooit een Post (...) heeft bezongen'.⁵⁰

Notabel natuurschoon

In ons land bestaat de neiging om het pittoreske als burgerlijk, zo niet kleinburgerlijk te verstaan. De overgang van de formele tuinkunst naar de landschapsstijl is dan ook in een gangbare verklaring herleid tot de negentiende-eeuwse verburgerlijking van het buitenleven. De kostbare luthoven zouden met de aristocratische levensvormen van de pruikentijd uit financiële nood zijn geweken voor de negentiende-eeuwse deftige eenvoud. Deze redenering komt mij echter weinig steekhoudend voor. Dat de overgang van de formele tuinkunst naar de landschapsstijl ogenschijnlijk door nut en profijt werd ingegeven hield nauw verband met de verandering van smaak. De eerste 'ferme ornées' vinden we dan ook niet op de koopmansbuitentjes maar in de kostbare aanleggen van vorsten en hovelingen. Aan de Europese hoven ontdekte men met Rousseau en Goethe de schone reinheid van het landleven. Zo ontving Marie-Antoinette haar gasten in landelijke dracht op haar rousseauïstische Hameau te Versailles, omringd door koeien, schapen en melkmeisjes.⁵¹ Ook in Duitsland ontstonden door verlandschappelijking van barok- en rocotuinen vergelijkbare 'Hollandse' en 'Zwitserse' aanleggen, met pittoreske stenen huisjes en Alpenweiden, naast de schone Apollotempels en sublieme grotwerken. In ons land zien we hetzelfde binnen de hoogaristocratische kringen rond het stadhouderlijk hof. Aan de wieg van de landschapsstijl stonden hofdignitarissen als de Fagels, Boreels, Bentincks, Van Tuylls en Torcks, die als diplomaten, reizigers en liefhebbers als geen ander bekend waren met de sentimentele en pittoreske landschapsfilosofie. Ook als mecenasen van dichters, schilders en denkers bevorderden zij de verbreiding van de sentimentele smaak.

Niet alleen de bewierookte teksten van buitenlandse denkers en kunstenaars, ook de dagboeken en journaals van Nederlandse kooplui en reizigers geven een indruk van deze dichterlijke landschapservaring. Zo verzamelde

50 Geciteerd uit M.W. Snoeck, 'Een uitstapje in de environs van Arnhem september 1813 door N. Esser Meerman', *Bijdragen en mededelingen der Vereeniging Gelre* 36 (1933) 145-158, aldaar 150-152, en uit Rosendaels gastenboek (1809), bij Bierens de Haen, *Rosendael*, 212.

51 Vergelijk Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) 235-236.

de jonge Staring tijdens zijn Duitse *Bildungsreise* in de jaren 1787-1789 niet langer encyclopedische weetjes, zoals de eerdere reizigers op Grote Tour, maar esthetische, emotionele indrukken van antiquiteiten, ruïnes en andere historische sensaties. Uit deze sentimentele evocatie sprak de overgang van het humanistische kennisideaal naar een nieuwe romantische *Sehnsucht*. Starings reisdagboeken uit de tijd dat hij studeerde in het Göttingen – het academische centrum van het Duitse cultuurnationalisme – wemelen van de religieus getinte landschapsimpressies. Aan kerken en steden besteedde hij echter nauwelijks aandacht. Van een belerend-religieuze duiding was dan ook geen sprake. De wandeling door het park en de velden was een louterende gevoelservaring. Toch kon het maagdelijke, ongerepte natuurlandschap de jonge Staring nog maar weinig bekoren. Evenals de Haarlemse wandelingen van Loosjes bestond zijn buitenlandse reis voornamelijk uit de bezichtiging van landschapsparken. Meer dan de grootse berg- en riviergezichten werd Starings gemoed beroerd door het sentimentele ensemble van een klassieke Apollotempel, gotische kasteelruïne en moorse moskee, zoals in de tuin van slot Schwezingen bij Mannheim. En tranen van ontroering welden in hem op bij de aanblik van de met ‘melancholieke klimop’ begroeide tombe van de overleden landgravin van Hessen-Darmstadt in het park van de landgraaf van Darmstadt.⁵² De latere ‘landmandichter’ stond in dit oordeel niet alleen. Ook bijvoorbeeld Willem de Clercq’s verslag van zijn handelsreis van Amsterdam naar Petersburg uit 1816 bevat vele lyrische passages over het aangelegde natuurschoon van de Duitse buitenplaatsen en wandelpromenades, terwijl de ongerepte, nutteloze natuur van de Lüneberger Heide of het Pommerse Merenplateau nog als ‘Elendig’ wordt afgedaan.⁵³ De echte wildernis werd door deze vleesgeworden burgerheer zelden als groots of pittoresk ervaren.

Maar hoe burgerlijk was Starings smaak? Vooral in Engeland cultiveerde de liefde voor het ruisdaelse parklandschap al snel een nieuw soort connoisseurschap. Volgens de ‘stiff upper lip’ hellenist Richard Payne Knight (1751-1824) in *An Analytical Inquiry into the Principles of Taste* (1805), veronderstelde de pittoreske stijl dan ook een geofefende, melancholische smaak, onbereikbaar voor ‘vulgar minds’. Als een volwaardige tegenhanger van de neoclassicistische ‘grand style’ was pittoreske schoonheid al-

52 M. Evers, ‘A.C.W. Staring’s ‘Bildungsreise’ naar Duitsland (1787-1789)’, *Bijdragen en mededelingen der Vereeniging Gelre* 86 (1995) 49, 65-66.

53 Aangehaald bij J.G. Kikkert, *De zedeloosheid van Den Haag en andere onthullingen over Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1976) 57-76.

leen verstaanbaar voor de ware aristocraat, door afkomst en opvoeding begiftigd met de 'goede, natuurlijke smaak'.⁵⁴ De breuk met het classicisme werd door deze 'arrogante connoisseurs' dus allerm minst als een esthetische democratisering opgevat. Evenals de beeldende kunsten bezag men ook het landschap met het esthetisch oog van de kenner én eigenaar. De liefde voor het land had dan ook weinig met het volk van doen. De natuurlijke smaak markeerde juist de culturele scheidslijn tussen de *beau monde* en de burgerwereld, als een welhaast raciale, aangeboren eigenschap van een 'happy few' die meende als enige over het geoefende oog en ware gevoel te beschikken. Aan deze dynastieke trots danken we dan ook vrijwel alle museale objecten, monumenten en parken die vandaag de dag tot ons nationaal erfgoed behoren.

En misschien is het tijd om nog een misverstand recht te zetten. Terwijl de negentiende-eeuwse verlandschappelijke buitenplaats geheel ontbreekt in het gecanoniseerde beeld van Willem I's koninkrijk, deed deze in feite in kwaliteit noch kwantiteit in het geheel niet voor de achttiende-eeuwse lusthof onder.⁵⁵ De sloop van oude kastelen en polderbuitens is meer dan goedge maakt door de stichting van nieuwe villa's en landgoederen. Met de negentiende-eeuwse buitenplaatsexplosie vermeerderde niet alleen nog het aantal buitenplaatsen maar groeide deze bovendien nog exponentieel in omvang.⁵⁶ De grootgrondbezitters waren in deze periode veel meer bij de landbouw betrokken en beconcurreerden elkaar met heideontginningen en bosbouw. Ook landschapsarchitecten werkten hierdoor op een veel grotere schaal dan de achttiende-eeuwse tuinkunstenaars, aangezien ook de productiegronden nu als een totaalkunstwerk in de 'natuurlijke' aanleg werden opgenomen. Zo ontstonden de kenmerkende ferme ornée-landschappen, zoals we die vandaag de dag nog kunnen bewonderen op de Horsten, in Zuid-Kennemerland en in de omgeving van Arnhem, in Salland, Twente en de Achterhoek.

54 Geciteerd uit Payne Knight's, *An Analytical Inquiry into the Principles of Taste* (1805), Birmingham, *Landscape and ideology*, 70-72. Zie voorts M. Clarke & N. Penny ed. *The arrogant connoisseur. Richard Payne Knight, 1751-1824* (Manchester 1982).

55 Zie Kuiper en Van der Laarse, 'Inleiding', in: idem, *Beelden van de buitenplaats*, 20.

56 Ik ontleen de term aan H. Tromp, 'Een verkenning in het westen van Utrecht', in K.M. Veenland-Heineman ed., *Tuin en park. Historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht* (Utrecht 1992) 14.

Burgerheren

Deftigheid wordt door Aerts en Te Velde zeer treffend aangevoerd als een van de meest kenmerkende aspecten van het negentiende-eeuwse elitebewustzijn. Vorm en manieren waren onlosmakelijk verbonden met de wereld van de dorpsnotabele. Toen deze wereld omstreeks 1900 desintegreerde, manifesteerde de angst voor de ondergang zich bij uitstek in de afkeer van stijloosheid. 'De aangeboren, de van zelf sprekende, de beminnelijke vroomheid, de aartsvaderlijk-landelijke deftigheid' van de vertrouwde landjonker wordt daarom in Johan de Meesters roman *De zonde in het deftige dorp* van 1912 lijnrecht tegenover de onechte deftigheid van de snob en parvenu gesteld. Het sentimenteel topos van de ware en de onechte edelman gaat echter al terug tot de achttiende eeuw, en kan dan ook zeker niet worden afgedaan met de veronderstelling dat de literatuur vaker 'in wezen burgerlijke vormen aan de adel vast[maakt]'.⁵⁷ Het wordt nogal eens vergeten, maar de Republiek kende niet alleen Europa's sterkst ontwikkelde koopmansstand, doch eveneens de minst verburgerlijkte ridderadel. Buitenlandse reizigers verbaasden zich keer op keer over de enorme weelde van de kooplieden van de Hollandse Republiek. Zij leefden als edelen, terwijl – naar men meende – de adel zelf aan die rijkdom part noch deel had. 'Want', aldus de Franse verlichter Denis Diderot in zijn *Voyage en Hollande* van 1782, 'echt fortuin wordt in de handel gemaakt en maar zelden in het huwelijk'. Juist daardoor scheen hem echter de Nederlandse adel oud en respectabel, met behoud van zijn oorspronkelijke, feodale waardigheid.⁵⁸

Niets schijnt burgerlijker dan de negentiende-eeuwse 'mijnheer'. Maar de heer kent een feodale oorsprong. De heer beschikte over een eigen jurisdictie binnen de hem door de landsheer – de graaf van Holland, bisschop van Utrecht of hertog van Gelderland – ter beschikking gestelde heerlijkheid. Ten tijde van de Republiek verviel echter dit landsheerlijk gezag aan de gewestelijke Staten, en werden de oudste zonen als leenopvolgers in de heerlijkheid (of het bijbehorende 'huis') verschreven in de ridderschap. Als zodanig behoorden deze heren tot de ridderstand, wat tot uitdrukking kwam in het tussenvoegsel 'van', 'tot' of 'thoe' in hun naam. In de dagelijkse omgang noemde men zich gewoonlijk naar dit stamgoed, zodat bijvoorbeeld een

57 Henk te Velde, 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: Aerts en Te Velde ed., *De stijl van de burger*, 157-185, aldaar 173.

58 Denis Diderot, *Over Holland. Een journalistieke reis 1773-1774* (Amsterdam/Antwerpen 1994) 57, 69.

dochter uit de Stichtse adellijke familie Van Tuyll van Serooskerken bekend stond als Belle van Zuylen, naar het bezit van haar vader. Kochten patriciërs een dergelijke havezate of ridderhofstad dan konden ze geen zitting nemen in de ridderschap. Daar lag het sociale plafond van de achttiende-eeuwse 'aristocratisering' van de Hollandse regentenoligarchie. Zelfs getooid met de fraaiste adelstitels wisten deze burgerheren nimmer door te dringen tot de adelstand.

In 1795 is deze juridisch-politieke scheidslijn tussen adel en burgerij opgeheven, al bracht de Restauratie van 1813 een terugkeer van de heerlijkheden. Maar de heren verloren de rechtspraak en hun standsvoorrechten. Voor zover de oude heerlijkheidsrechten in de Bataafs-Franse tijd niet door de nieuwe burgerlijke gemeenten waren opgekocht, beschikten zij nog voornamelijk over lagere ambachtsrechten als de tiend- en tolheffing, vis- en jachtrechten, en het collatierecht (de benoeming van ambtenaren en predikanten). In combinatie met het pachtstelsel behielden de notabelen overigens wel veel invloed via de politieke besturen, de hoogheemraadschappen en de nieuwe kantongerechten en arrondissementsrechtbanken. Maar de 'regeerders' van weleer hadden zich voortaan als 'bestuurders' te voegen naar de nationale wetgever. De lokale heerschappij was uitgehold, en nadat in 1848 ook de heerlijkheden formeel zijn opgeheven, draaide de heerlijke titel – behoudens het prestige dat ermee gemoeid was – nog uitsluitend om de pachtopbrengsten en enige aan het landgoed verbonden zakelijke rechten.

Al met al duidt dit op een opmerkelijke 'verburgerlijking' – liever gezegd ontheerlijking – van het grondbezit. Maar hoe zat het met de heerlijke mentaliteit? Volgens jhr. Van der Wijck bestond nog in de negentiende eeuw een duidelijk contrast tussen de Hollandse buitenplaats en het Oost-Nederlandse adelsbezit. Het eerste zou voornamelijk als zomerresidentie hebben gediend voor stedelijke patriciërs, terwijl de laatste meer fungeerde als een paternalistisch stamgoed.⁵⁹ Toch is enig voorbehoud hier op zijn plaats. Want niet alleen telde ook het westen adellijke landgoederen en het oosten veel patriciërs met buitenplaatsen, ook beschikten vele Oost-Nederlandse edelen over Hollandse stadshuizen en buitenplaatsen. Op de oude landgoederen rond Den Haag en Wassenaar was zelfs sprake van een negentiende-eeuwse 'innesteling' van oudadellijke families als de Stichtse

59 H.W.M. van der Wijck en J. Enklaar-Lagendijk, *Herinneringen aan twee Overijsselse buitenplaatsen buitenplaatsen: 'De Alerdinck' en 'Het Warmelo'* (Alphen aan den Rijn 1982) 5-6.

Van Lydens en de Gelderse Van Pallandts. Onder de oud-Amsterdamse regentenadel van 's-Graveland en Kennemerland was sprake van een ingroei binnen de Stichtse adel. Ook vestigde de Amsterdamse regentenadel zich na het verlies van hun stedelijke ambten halverwege de negentiende eeuw – samen met de Friese adel en andere oude elites – in de Stichts-Gelderse 'noble belt'; een verdeftiging die als contrapunt van het burgerlijke beschavingsoffensief door Yme Kuiper is gemunt als een 'standsdefensief'.⁶⁰

De gangbare visie dat de Amsterdamse deftigheid als geboren kooplui weinig ophadden met adellijke titels gaat voor deze periode dan ook beslist niet op. Hun 'burgerlijkheid' bestond erin dat men zich – anders dan de achttiende-eeuwse regenten met hun apanage aan buitenlandse titels – voegde naar het oudadellijk gebruik zich nimmer in het openbaar op titels voor te staan. Ondertussen gingen deze 'merchant bankers' er echter maar al te prat op in de adelstand verheven te worden. Waar het oude regentenpatriciaat zich in stilte erkend wist met het adellijk predicaat, lieten verheven 'burgers' zich er maar al te graag op voorstaan. Het onderscheid kon zich in één straat voordoen, zoals in het geval van de families Van Foreest, Fontein Verschuier en De Lange in de Alkmaarse Langestraat. Terwijl de Foreesten op grond van hun afkomst wel voor baronnen mochten doorgaan maar vergenoegd als jonkers leefden op hun familie buiten, reden de Fontein Verschuirs na hun verheffing spoedig als prinsen van en naar hun buiten in een kostbare koets met familiewapen. Voor de De Langes viel er echter niets te vieren, want dit gezeten ondernemersgeslacht viel ook in de negentiende eeuw nog buiten de prijzen. Anders dan de Foreesten op hun Heilloose stamhuis Nijenburg en de Fontein Verschuirs op het naastgelegen, door koop verworven Ter Coulster, zouden de De Langes met een kostbare stadsvilla genoegen nemen.⁶¹

60 Zie Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 213; Kuiper en Van der Laarse, 'Inleiding', 24, en Maarten Duijvendak, 'Elite families between private and public life. Some trends and theses', in: Anton Schuurman en Pieter Spierenburg ed., *Public domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present* (Hilversum 1996) 72-90.

61 Maarten Prins, 'Adellijke tradities en burgerlijke normen. De families Van Foreest en het landgoed Nijenburg', in: Van der Laarse ed., *Van goeden huize*, 33-62; idem, 'Rustoord van mijn blijdeste dagen, Eden van mijn tere jeugd'. Constructie van een familie-identiteit: Nijenburg en de familie Van Foreest, 1742-1922', in: Van der Laarse en Kuiper ed., *Beelden van de buitenplaats*, 89-110; Sonia de Waal, 'Een aangenaam en fatsoenlijk leven. De verdeftiging van de familie Fontein Verschuier', in: Van der Laarse ed., *Van goeden huize*, 63-86, en Elsbeth Polman Tuin, 'Een notabele levenswijze? Een Friese dame binnen de ondernemerstak van de familie De Lange', in: Van der Laarse ed., *Van goeden huize*, 87-108.

Niet alleen politieke ambten, maar ook heerlijkheden en buitenplaatsen bevestigden dus onder deze notabelen hun verworven status, of bekreunden hun *social climbing*. Zo kocht de Amsterdamse patriciër Hendrik Daniël Hooft in 1835 voor 135.000 gulden de Stichtse ridderhofstad Geerestein, met de ambachttheerlijkheden Geerestein, Woudenberg en Groenewoude nog vóór hij zich in 1842 met de titel jonkheer mocht tooien. Zijn brieven ondertekende hij nadien met 'Hooft van Woudenberg van Geerestein' en in de Amsterdamse omgang noemde hij zich vormelijk meneer Woudenberg. Voor zijn pachters was hij overigens gewoon 'de jonker'.⁶² Achter deze schijn van eenvoud ging onmetelijke hoogheid schuil. Geerestein zelf werd door Hooft verbouwd in neoklassieke stijl en de ouderwetse formele aanleg vergraven tot een weids parklandschap in de internationale ferme ornée-stijl met Zwitserse hoeven en neogotische bouwgebouwen.

Notabele kringen

Ik hoop met deze exercitie van het deftige wonen in natuurlijke stijl te hebben duidelijk gemaakt dat de negentiende-eeuwse *embourgeoisement* van de adel en *gentrification* van de burgerij zich niet laat vastleggen in een enkel cultuurideaal, laat staan in *de* stijl van *de* burger. Begrippen als adel, aristocratie en burgerij schieten tekort. De herenstijl én dameswereld was ontsproten aan een eigen levenssfeer die evenzeer landadelijk als kleinsteads was.⁶³ Veel van deze 'burgers' zouden nog tot in de twintigste eeuw bij opvolging op hun landgoed als grootgrondbezitter of burgemeester op rituele wijze als heer of vrouwe in hun dorp worden 'ingehaald'.⁶⁴ En

62 Ben Olde Meierink en Emma Los, 'Gelukkig op Geerestein. Het adellijke leven van een Amsterdams patriciër op het Utrechtse platteland, 1834-1839', in Van der Laarse en Kuiper ed., *Beelden van de buitenplaats*, 49-70.

63 Vergelijk Yme Kuiper en Mirjam Wagter, 'De uitgaande wereld van Leeuwarden. Levensstijl en standsbesef van de Friese aristocratie in de jeugdherinneringen van jkvr. Adriana Wilhelmina van Andringa de Kempener', *Leeuwarder Historische Reeks* 6 (1997) 210-266.

64 Vergelijk de 'inhalings' van de Van Reenens te Bergen nog in 1923, bij De Haan, 'Een heerlijkheid als familiebedrijf', 92, en zie voor deze heerlijke sfeer eveneens F.J.E. van Lennep, *Late regenten* (Haarlem 1962) en Idem, *De tamme kastanje. De Hartekamp, Berkenrode, Spanderswoud* (Haarlem 1969); Agnes Pauw van Wieldrecht, *Grootmama mogen wij kluiven?* (Amsterdam 1992); Ileen Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 1998); Geertje Wiersma, *Johanna Borski. Financier van Nederland 1764-1846* (Amsterdam 1998); Ursula den Tex, 'Het wilde in het bloed van de Van Pallandts', *Vrij Nederland*, 22 december 1990, 62-75, en Idem, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989. Een vrouw van stand* (Balans 2003).

dit potsierlijke atavisme was in de eigen beleving beslist geen provinciale franje. De grootste en voornaamste van deze landbezitters zaten stuk voor stuk als liberale en conservatieve kopstukken in de provinciale en landelijke besturen. Hecht geworteld in hun heem als regeerders van hun woonplaatsen en stamgoederen opereerden zij op nationale schaal als de vanzelfsprekende heren van het vaderland.

In ons land was deze notabele levensstijl kenmerkend voor een nationale elite van Amsterdamse regentenadel, Haagse hofdignitarissen, oude landadel, nieuwe rijken, katholieke 'handelsadel', en vaderlandse 'letterheren'. Naar afkomst en levensstijl aanvankelijk zeer verschillend, werden deze elites als het ware 'genationaliseerd' binnen de negentiende-eeuwse natiestaat waarin vrijwel alle bestuurders gedurende ten minste de helft van het jaar (wanneer de Kamer op reces ging) resideerden op het land. Deze nationale integratie van de vroegere standselites ligt aan de basis van het koninkrijk van Willem I. De prins van Oranje kreeg immers na zijn Scheveningse intocht in 1813 door een Driemanschap uit naam van de standen de soevereiniteit aangeboden. Dit sociaal contract werd 30 maart 1814 bekrachtigd in de Amsterdamse Nieuwe Kerk waar de Soeverein de eed aflegde op een 'wijze constitutie' die hier een dag eerder was aangenomen door de zogeheten Grote Vergadering van Notabelen. Ongeveer 470 bestuurders uit de voornaamste families van het koninkrijk reisden hiertoe vanuit alle landsdelen af naar de hoofdstad. Zij waren geselecteerd op grond van aanzienlijkheid, 'het zij door deugd en uitstekende bekwaamheden, of door geboorte, of door vermogen, of door vroegere, dan wel door tegenwoordige ambtsbetrekkingen' verkregen.⁶⁵ Dit betrof niet alleen telgen der oude landadel en regentengeslachten, maar ook een flink aantal *nouveaux riches* en oud-patriotten, onder wie vele doopsgezinden en katholieken, die pas na de revolutie van 1795 tot de besturen waren doorgedrongen. Uit dit amalgaam van aristocraten en burgers ontstond in de loop der jaren een nieuwe 'heersende klasse' die zich het best laat omschrijven als een notabelenstand.⁶⁶

65 *Staatsblad*, bijvoegsel 14 februari 1814, 314-315

66 Zie voor de toepassing van het notabelenbegrip als negentiende-eeuwse sociale categorie: Yme Kuiper, *Adel in Friesland 1750-1880* (Groningen 1993) 342, 402-407; Nick Bos, *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de 19de eeuw* (eigen beheer 1995) 44, 282; Rob van der Laarse, *A nation of notables. Class, politics and religion in the Netherlands in the nineteenth century* (Salford 1999); Van der Laarse, 'Ten geleide. Notabele levensvormen', in idem ed., *Van goeden huize*, en Kuiper en Van der Laarse, 'Inleiding'.

Daarmee kwam een einde aan de merkwaardige politieke cultuur van de Republiek met zijn contrasterende elites van adel en patriciaat; een staat waarin bij gebrek aan een vorst sinds eeuwen geen burgers meer genobliteerd waren. Meer dan elders ontstond hiermee in de Nederlandse samenleving een obsessie met afkomst en aanzien, ook onder stedelijke kooplieden en regenten. Wie als burger was geboren werd nooit een edelman. Maar tegelijk viel de landsadellijke deftigheid door ieder na te bootsen. De negentiende-eeuwse Nederlandse adelstand was dan ook welbeschouwd geen stand maar een statuselite; het aristocratisch topstratum van de nationale notabelenstand. De nieuwe Willem I-adel bestond voornamelijk uit burgers die op grond van voornaamheid, verdienste en gegoedheid waren verheven. Er was geen sprake meer van een principieel verschil tussen edelen en patriciërs. Het was dan ook een merkwaardige uitvinding van traditie toen in 1885-1890 de Nederlandse notabelenstand voor het eerst werd geboekstaafd met het verschijnen van A.A. Vorsterman van Oyens *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche families*, dat overigens nog in de traditie van Abraham Ferwerda's *Wapen- en stamboek* voor de Republiek alles zonder nader onderzoek opnam.⁶⁷ Pas in 1903, met de introductie van het *Nederland's Adelsboek*, de zogenaamde rode boekjes, ontstond een door bronnenonderzoek gestaaft kritische benadering van stamreeksen. Zeven jaar later werd dit voorbeeld door het nieuw opgerichte Centraal Bureau voor Genealogie en Heraldiek overgenomen bij de uitgave van de blauwe boekjes van *Nederland's Patriciaat*.⁶⁸ Daarmee ontstond voor het eerst enig betrouwbaar inzicht in de 'prosopografie' of collectieve familiegeschiedenis van omstreeks 500 adellijke en 700 patricische geslachten. Terwijl Vorsterman van Oyen terecht hadden afgezien van het nog door Ferwerda gehanteerde onderscheid van adel en aanzienlijkheid, is echter met

67 A.A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche families, met genealogische en heraldische aanteekeningen* (Groningen, 3 dln. 1885-1890); A. Ferwerda, *Nederlandsch geslacht-, stam- en wapenboek, waarin voorkomen de voornaamste adellijke en aanzienlijke families in de Zeven Vereenigde Provinciën* (Amsterdam, 2 dln., 1785).

68 Vgl. C.J.M. Bruin en C. Schmidt, 'Het boekstaven van 'aanzienlijkheid' in het Koninkrijk der Nederlanden', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* ('s-Gravenhage 1980) 203-220, en Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 193-194. Merkwaardig genoeg vierde het CBvG in 1995 zijn vijftigjarig bestaan, op basis van de veronderstelling van het *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 49 (1995) 3 dat het CBvG niet in 1910 maar in mei 1945 is opgericht.

de rode en blauwe boekjes nog in de twintigste eeuw de oud-republikeinse tweedeling teruggekeerd in het 'dialect der notabelen'.

Nog lang bestond de negentiende-eeuwse maatschappelijke bovenlaag uit ten minste drie verschillende elites met elk een eigen 'familiegeschiedenis', te weten oude adel, regentenadel, en handelsstand. Hoe lang deze verschillen doorwerkten bleek nog in 1898 bij de kroning van Wilhelmina, toen in Overijssel de oude riddermatige adel besloot niet mee te werken aan het ceremonieel in de Amsterdamse Nieuwe Kerk, omdat het Oranjestad zich teveel liet steunen door 'jong opkomende geslachten'.⁶⁹ De nieuwe adel zelf distingeerde zich overigens weer van de vele bankiers, kooplieden, entrepreneurs en academici die zonder predicaat door het leven gingen. En in het licht van de kiesrechtuitbreidingen, industrialisering en verzuiling in deze periode valt te begrijpen dat dit niet-verheven *Wirtschaft-* en *Bildungsbürgertum* – toen al verreweg de meeste notabelen – een groeiende behoefte voelde om de eigen aanzienlijkheid te onderstrepen met bestuurlijke ambten en familietrots. Een verdeftiging van bestuurders met een familiebedrijf die niet leefden van geërfd fortuin maar hun inkomen *verdienden*, zoals de Delftse notabelenfamilies Hartogh Heys, Maas Geesteranus en Van der Mandele, de Rotterdamse families Mees en Van Beuningen, de Kingma's in Harlingen, de Wybrandi's in Leeuwarden, of de De Langes in Alkmaar – een 'deftige burgerij', om met een tijdgenoot te spreken, die vergroeide met 'de leidende kringen, deftig en hooghartig'.⁷⁰

Precies aan die statusbehoefte voldeed het *Nederland's Patriciaat*, waarvan de bestaansgrondslag in het voorbericht van 1910 werd verdedigd met de vaststelling dat men 'van meer dan *honderd* adellijke familiën' de takken op het oog had 'welke *niet* tot den adel van het Koninkrijk behooren, terwijl vele aanzienlijke geslachten met den adel zijn vermaagschapt, of wel door

69 Jhr. A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle 1995) 39

70 Vergelijk voor deze families: R. van der Laarse, 'Welstand, macht en aanzien. Delfts patriciaat in de negentiende eeuw', in: J.W.L. Hilkhuisen ed., *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992) 18-20; Henk Nicolai, 'Introuwende vrouwen en de burgerlijke familie', in: Y.B. Kuiper, H. Nicolai en C. Rattink ed., *Freules, dames en vrouwen. Friese vrouwen en de burgercultuur, 1850-1950* (Leeuwarden 1999) 71-98; Rolf van der Woude, 'De grenzen verlegd', in: R. Kunst e.a. ed., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999), 232-252, aldaar 240-241; Polman Tuin, 'Een notabele levenswijze?'; Thimo de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse goeude burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001).

hun stand in de eerste kringen verkeerden.⁷¹ Zo werd een eeuw na dato de pleister op de wonde van 1814-1815 gelegd. Want dit zelfbenoemde patriciaat was als het ware ontsproten uit de tautologische onvolkomenheden van Willem I's adelspolitiek, die sommige notabelen aanzienlijker dan anderen had gemaakt. Louis Couperus heeft, zoals Yme Kuiper liet zien in zijn bijdrage in *De stijl van de burger* over het standsdefensief van de 'kleine wereld van de groten van Den Haag', als geen ander de hiermee verbonden angsten en rivaliteit der eerste en tweede coterie onder woorden gebracht in zijn in 1900 in Cannes geschreven *Boeken der kleine zielen*. Een vertrouwdheid met de Haagse society die al dateerde van Couperus' debuut dertien jaar eerder, zoals blijkt uit Eline Vere's impressie van haar nietsdoende kringen: 'In Den Haag was zij steeds gewend geweest aan een coterie van gelijk- en gelijkvormige mensen; trots hun verschil van fortuin, van één zelfden stand, van een zelfde denkwijze over zeden en fatsoen, mensen, die hoffelijke beleefdheden wisselden, elkander op diners en soirées vroegen en elkâar visites maakten'.⁷²

In deze beklemtoning van het belang der gegoede kringen, hun onderlinge coterieën, en de daarmee samenhangende talige conventies en begrippen, ligt mijns inziens de voornaamste betekenis van *De stijl van de burger*.⁷³ Het lagenmodel, dat in vroegere sociale studies van de negentiende-eeuwse standensamenleving domineert, is verre van toereikend gebleken om de dynamische betrekkingen tussen de negentiende-eeuwse oude en nieuwe elites in beeld te brengen, zoals de afgelopen decennia al duidelijk werd uit de lokale verzuilingsstudies.⁷⁴ Maar ook een tweede nuancering van

71 'Voorbericht', *Nederland's Patriciaat* 1 (1910).

72 Louis Couperus, *Eline Vere. Een Haagsche roman* (Amsterdam/Antwerpen 1991, oorspr. 1887), 472. Vergelijk Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 198-210.

73 Zie ook Te Velde, 'Inleiding', in: Aerts en Te Velde, *De stijl van de burger*, 23-25.

74 Merkwaardig genoeg wordt in *De stijl van de burger* nergens verwezen naar de lokale verzuilingsstudies waarin dit kringenmodel vanuit politiek-religieus ontwikkelingsperspectief al eerder naar voren is gebracht. Vergelijk R. van der Laarse, 'Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed'. Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw', in: J.C.H. Blom en C.J. Misset ed., 'Broeders sluit U aan'. *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Amsterdam/Den Haag 1985) 68-109; Rob van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad: Woerden 1780-1930* (Amsterdam/Den Haag 1989); Maarten Duijvendak, *Rooms, rijk en regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in Oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch 1990); Jos Leenders, *Benaauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag 1991); Frans Groot, *Roomsen, rechtzinnigen*

het gangbare beeld is hier op zijn plaats. Wat vooral uit enkele elitestudies naar voren is gekomen is het regulerende mechanisme van standsbesef én familietrots in de negentiende-eeuwse *upper class*. Het maatschappelijk leven voltrok zich voornamelijk binnen de sfeer van de clique of clan.⁷⁵ Achter de politieke facties en sociale coterieën ging dus op lokaal niveau veelal de familiekring schuil; een kring waarvan het voortbestaan afhankelijk was van een weloverwogen beheer van het familiefortuin, de continuering van de lokale en bovenlokale ambten van de eigen 'familieregering', een verstandige huwelijkspolitiek, en een wakend oog voor de eer van de familie en reputatie van het geslacht. Ten slotte is het tijd voor een derde revisie die voor de toekomst meer aandacht verdient. Want de fatsoenlijke of betere kringen bestonden niet uit burgers, noch uit aristocraten, maar uit notabelen. De habitus van deze stand werd bepaald door handelsfortuin, bestuurlijke macht en grootgrondbezit. De stedelijke arena van gemeenteraad, kerkelijke notabelencolleges en sociëteiten vond een tegenwicht in de persoonlijke betrokkenheid bij het beheer van het stamgoed, het welzijn van de pachters, en de schoonheid van het land. Ook al leefden deze buitenlui ogenschijnlijk burgerlijk, op burgers keek men neer. De notabelencultuur werd hoog gehouden door kleine coterieën met grote besognes die het zich konden permitteren nog tot in de vroege twintigste eeuw te leven naar de seizoenen.⁷⁶

en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930 (Hilversum 1992); Dirk Jan Wolffram, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam 1993); Jan van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994), en de synthetiserende bijdragen in J.H.C. Blom en J. Talsma ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000).

- 75 Zie onder meer Kees Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980); C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam 1986); Van der Laarse, 'De hang naar buiten'; Van der Laarse, 'Welstand, macht en aanzien'; Yme Kuiper, 'Heren van Leeuwarden: macht, reputatie en vermogen', in: René Kunst e.a. ed. *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 252-278; M.G. J. Duijvendak en J.J. de Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen 1993).

- 76 Met dank aan Yme Kuiper voor commentaar.